

דניאל רוזנברג

המחלקה למדע המדינה
האוניברסיטה העברית בירושלים

תומס מור בברלין: התקבלותה של אוטופיה בגרמניה המודרנית¹

החיבור אוטופיה (*Utopia*) מאת תומס מור (1478–1535), אשר פורסם לראשונה בשנת 1516, מתאר מדינה מושלמת, סובלנית, נטולת קונפליקטים פנימיים, שאינה יודעת מחסור ועוני. חיבורו של מור, אם כך, הוא במובהק טקסט המושפע מן המסורת האוטופיסטית במחשבה הפוליטית. עם זאת, אופן ההתקבלות של החיבור בעידן המודרני היה רב פנים: כותבים רבים אימצו את מור ואת רעיונותיו, אחרים דחו אותם ובזו להם. מאמר זה יבחן את אופן התקבלותו בקרב אינטלקטואלים גרמנים במחצית הראשונה של המאה ה-20, משנות רפובליקת ויימאר ועד התקופה שמיד לאחר מלחמת העולם השנייה. ההתעניינות הערה לה זכה מור בקרב מספר היסטוריונים ומחברים גרמנים בראשית המאה ה-20 הייתה בלתי רגילה. אינטלקטואלים גרמנים מסוימים, אשר עסקו בהיסטוריה של הרעיונות, פרסמו מאמרי פרשנות על מור, בהם קראו לראות בחיבורו אבן פינה בהיסטוריה של המחשבה הפוליטית המערבית. עיקר פרשנותם לחיבורו של מור התבססה על תפיסתם את מור כמחבר ציני או אירוני, אשר ניסה בחיבורו להצדיק את שאיפות ההתפשטות הטריטוריאלית האנגלית, או לייצגה בדרכים שונות. וכך, אוטופיה נתפסה על-ידם לא כחלום אידיאליסטי ופציפיסטי, אלא כתכנית פעולה פוליטית קונקרטי ואף "מקיאוליסטית". לדידם, תומס מור לא ביטא פנטזיה, אלא מצע מגובש בעל היבטים פרקטיים מידיים.

מאמר זה יציג את הדרכים השונות בהן נדון החיבור על ידי שלושה מחברים גרמניים: הרמן אונקן, גרהרד ריטר וקרל שמיט. מחברים

אלה, שהשתייכו בזמנם לצדדים שונים של הקשת הפוליטית הגרמנית, עשו שימוש מעוות, לעיתים, בפרשנותם למור כדי לבסס את עמדותיהם השונות. שלוש התחנות הללו מלמדות לא רק על אופן התקבלותן האקדמית של הטקסט, אלא גם על ההתפתחות יוצאת הדופן של התרבות הפוליטית בשלוש נקודות זמן מהותיות בהיסטוריה הגרמנית: 1922, 1940 ו-1948.

אוטופיה בין פנטזיה לפוליטיקה

אוטופיה, או בכותרתו המלאה אודות משטר המדינה המשובח באי החדש אוטופיה, הוא חיבורו החשוב והמוכר ביותר של תומס מור (בלטינית, מורוס), נזיר, מלומד-הומניסט ואדם פוליטי אנגלי. החיבור, שפורסם בשנת 1516, הוא מעין נובלה פיקטיבית המתארת את מסעותיו של הנוסע רפאל היתולדאוס ביבשת רחוקה ודמיונית. שמה של היבשת הוא אוטופיה, ורפאל מפליג בתיאוריו על-אודות אופיה הפנטסטי והאידילי. חלקו הראשון של החיבור כתוב כעין סאטירה פולמוסית על החברה האנגלית של זמנו של מור: היתולדאוס מצליף במלכים האירופאים, וטוען כי "הם [השליטים] להוטים ללמוד כיצד להשיג לעצמם בדרכים כשרות ובלתי כשרות ממלכות חדשות, יותר מאשר כיצד לנהל כהלכה את אלה שהשיגו".² הוא מבקר את החברה האירופאית של זמנו על אופיה הנצלני והבלתי-שוויוני, ומפליג בתיאוריו על השפעתן ההרסנית של הפקעות האדמה על האוכלוסיה הכפרית, בדברו הזכור אודות "הכבשים [...] אשר הפכו באחרונה רעבתניות ופראיות כל כך, עד שהן טורפות גם את בני האדם עצמם".³

אל מול תמונת עולם קודרת זו מתאר היתולדאוס, בחלקו השני של הספר, את החברה האוטופית אותה גילה במסעותיו. היצירה מתארת את האי אוטופיה, המבודד ומרוחק מן העולם החיצוני, דבר המעניק לארץ הגנה טבעית מפני פולשים ויתרון אסטרטגי משמעותי. הטריטוריה האוטופית מוצגת כמצע עליו בנויים החיים הכלכליים ומאפשרת את האוטרכיה היחסית בה תומכים אנשי אוטופיה: הטריטוריה מאפשרת בטחון, דבר אשר מותיר זמן לאנשי אוטופיה להתפנות מעיסוקים צבאיים ולהקדיש את מרצם למלאכה. מקורות הטבע באי, כגון מים, זורמים בצורה המביאה תועלת לתושבי הערים, ואופן ההתיישבות בה ממשיך את אותו קו: האי מכיל 54 ערים, המוקפות כל אחת בשטחים חקלאיים המעובדים על ידי משקים בודדים. כל עיר נמצאת במרחק נתון משכנותיה, בצורה שבה "ניתן להגיע ממנה אל עיר אחרת ברגל מהלך יום אחד".⁴ הבניה בערים מכוונת לאותה מטרה, המיועדת להגברת הבטחון והפרודוקטיביות באמצעות הקמת ביצורים אסטרטגיים סביבן.

למרות אופיה הפציפיסטי באופן יחסי, המלחמה אינה זרה לחלוטין לחברה האוטופיאנית, אך האוטופיאנים אינם ששים אלי קרב, שהרי הם מתעבים את המלחמה "בהיותה עניין שהוא חייתי לחלוטין".⁵ האוטופיאנים יוצאים למלחמות מגן כאשר בני בריתם מותקפים או בעקבות עילה צודקת כלשהי. בין העילות המוצדקות נמנה "עיוות דין במסווה של משפט צדק" שנעשה לאיש עסקים בן האומה הידידותית, גם אם העיוות נעשה בחסות חוק המדינה. יחד עם זאת מסופר על מלחמה נוראית שנעשתה בעקבות עילה זו, אשר הביאה להחרבה ולשיעבוד של העם, שנהג באי צדק כלפי סוחרי העם האחר.⁶ למרות החינוך הצבאי שכל אזרחי אוטופיה זוכים לו, מעדיפים הם לנהוג בדרכים אחרות על מנת להביא להישגים מדיניים. בין האסטרטגיות הנהוגות על ידי האוטופיאנים נמנות הצעת שוחד וכופר עבור ראשי יריביהם, זריעת תעמולה בארצות האויב, ובעיקר שימוש בשכירי חרב. האוטופיאנים נוהגים להשקיע כסף רב בפתרון קונפליקטים מדיניים,

זאת בניגוד לאי־רצונם להשתמש באזרחיהם שלהם במסגרת לחימה: "אזרחיהם] יקרים להם באופן כה ייחודי, וערכם גדול כל כך בעיניהם, עד כי לא יחליפו איש מהם, אפילו יהיה זה תמורת השליט היריב. זהב וכסף, לעומת זאת, הואיל והם מחזיקים בהם למטרה זו בלבד, מוציאים הם ללא קושי".⁷

האוטופיאנים נוהגים להשתמש בשכירי חרב, במיוחד מקרב אחד העמים הזרים, הזפוליטים (המזכירים את שכירי החרב השווייצרים, לדבריו של מורוס "המספר"). עם זה מתואר כ"פראי, עז וגס רוח" שאנשיו "נלחמים בנאמנות גמורה למען אלו ששכרו את שירותיהם." בנוסף, עם זה מוצג במידה רבה כמנוגד לאוטופיאנים, שכן הוא נטול מידה טובה, תאב קרבות, נטול מוסר ואף מושחת וחסר משמעת עבודה וחריצות, שכן את שכרם הם מבזבזים מיד בהוללות. אם לא די בכך, נכתב כי העם הזה "מכיר רק מקצוע אחד בחיים: זה שבו נדרש המוות".⁸ האוטופיאנים אינם חוסכים בחיי שכירי החרב הזפוליטים, זאת "בחושבם שהמין האנושי יוקיר להם תודה מרובה אם אך יצליחו לטהר את העולם מכל הזוהמה של עם כה איום ומתועב".⁹

האוטופיאנים מנהלים מערכת מושבות המבוססת על התפשטות טריטוריאלית ועל העברת תושבים. לכך הם זקוקים מחד גיסא בגלל קצב צמיחת האוכלוסיה, אשר מוגבר בגלל עודף חקלאי ושגשוג כלכלי, ומאידך גיסא בשל הרצון לשמור על חיים בקהילות קטנות. את המהלך זה הם מצדיקים בכך שהאדמות אשר בהן הם מתיישבים אינן מעובדות, ולכן הן נתפסות ככשרות ללקיחה:

הדבר מיטיב עם שני העמים, מפני ששיטותיהם של האוטופיאנים מביאות לכך שאותה אדמה אשר נראתה קודם לכן דלה וצחיחה בעיני העם האחר תהא פורייה דיה עבור שני העמים גם יחד... הם סבורים שמוצדק ביותר לפתוח במלחמה נגד עם אשר שעה שהוא עצמו אינו משתמש באדמתו ומשאירה ריקה ושוממה, אוסר את השימוש בה ואת הבעלות עליה על אנשים אחרים, אשר צו הטבע מתחייבם להתקיים.¹⁰

החברה האוטופית, אם כן, שרויה במתח בין האידיאה הפציפיסטית והשוויונית שאותה היא מתימרת לממש לבין המציאות בה עליה להתנהל. מתח זה הביא פרשנים מסוימים להטיל ספק בטבעה ה"אוטופי" של אוטופיה; אחדים אף זיכו אותו בתואר "טוטאליטרי", מאחר ואופן החיים אותו מור רואה בעין יפה אינו אלא אופן חיים דכאני, אינדוקטרינרי, רווי בפיקוח, בבקרה, בשליטה ובדיכוי, שבו הפרט וחירותו נעלמים בתוך הכלל החברתי.¹¹ באופן לא מפתיע, הייתה זו דרכם של האוטופיאנים ליציאה אל מלחמה, ובפרט ההצדקות השונות שנתנו לה, שזכתה לתשומת לב רבה: חלק מהחוקרים ראו בטקסט ישום של דוקטרינת "המלחמה הצודקת" ועדכונה כך שתתאים למאה ה־16,¹² בעוד אחרים ראו בה "פארודיה על הפציפיזם הארסמיאני".¹³ מדובר, אם כן, בטקסט דו־ערכי למדי, המזמין קריאות שונות מעצם מהותו.

בגרמניה של לפני המאה ה־20, זכה אוטופיה לסדרה של תרגומים חלקיים, החל מתרגום הפרק הראשון שנעשה בראשית המאה ה־16 וכלה בתרגום מאת מחבר אלמוני משנת 1753.¹⁴ במהלך העת החדשה המוקדמת תרגומה של היצירה בגרמניה נחשב לבעייתי, בין השאר בגלל האופי החתרני והביקורתי שיוחס לטקסט.¹⁵ עם זאת, באמצע המאה ה־19 הופיעו שני תרגומים חשובים, האחד מאת א"מ אטינגר (Oettinger) – שתרגם את הטקסט תרגום עקיף מן המהדורה האנגלית, ולא מזו הלטינית; והשני מאת הרמן קוטה (Kothe), שאף הוא תרגם תרגום עקיף – מן המהדורה הצרפתית, שבתורה התבססה על התרגום האנגלי. תרגומים אלה לגרמנית זיכו את החיבור בתשומת לב מחודשת. כך, על בסיסו נכתב חיבורו של המנהיג הסוציאליסט קרל קאוטסקי (Kautsky, 1938–1854), שבניתוחו המדוקדק את משנתו של מור, על פי פרספקטיבה מטריאליסטית אדוקה, ראה בו טקסט פרוטוקומוניסטי.¹⁶ ואולם, בשנת 1896 יצא לאור תרגום מחודש של עמנואל וסלי (Wesley) מהמקור הלטיני – תרגום אשר נחשב לאיכותי במיוחד וזכה לפופולריות רבה. עם זאת, כפי שיוצג, העיסוק האינטלקטואלי סביב אוטופיה למור יחל רק לאחר התרגום של שנת 1922 שנערך על ידי גרהרד ריטר.¹⁷

הרמן אונקן: "אוטופיה" וריאליזם

ראשית ההתעניינות האינטלקטואלית המאסיבית באוטופיה בגרמניה המודרנית נזקפת לזכות ההיסטוריון הרמן אונקן (1869–1945, Oncken). אונקן, שעסק רבות בהיסטוריה מערב אירופית בכלל ובהיסטוריה אנגלית בפרט, נחשב לאחד ממקדמי חקר ההיסטוריה של הרעיונות הפוליטיים בגרמניה של שנות ה-20. אסכולה זאת, אשר על פיתוחה המקומית ניצח אונקן יחד עם עמיתו ההיסטוריון פרידריך מיינקה (Meinecke), נתפסה כנסיון לשלב בין היסטוריה מדינית, היסטוריה אינטלקטואלית ומדעי החברה. גישה היסטוריוגרפית זו ייצגה לא רק פרספקטיבה מחקרית היסטוריוגרפית, אלא גם ביטאה עמדה תיאורטית ופוליטית, כמייצגת נסיון להתמודד עם טבעה ההיסטורי של המחשבה הפוליטית ללא רדוקציוניזם מטריאליסטי או פסיכולוגי. אונקן נחשב לאחד מחסידיה החשובים של גישה מחקרית זו בגרמניה של שנות ה-20, וכמו רבים מחסידי אותה גישה קישר בין עמדה היסטוריוגרפית זו להשקפת העולם הפוליטית-פילוסופית שלו, אשר נטתה לריאליזם פוליטי בעל מימדים שמרניים מובהקים, החושד בפוליטיקה אידיאליסטית ומהפכנית מכל הסוגים; עמדה זו דגלה לרוב בהקפדה על יציבות והמשכיות בכל הנוגע לפוליטיקה, בהתנערות מאידיאליזם ומדוקטרינות, לצד גישת "עליונותה של מדיניות החוץ" (Primat der aussenpolitik) המפורסמת.¹⁸

גישתו של אונקן, המייצגת וריאציה של האסכולה ה"היסטוריוציסטית", נטתה לשלב בין מחויבות אלמנטרית לאמת מדעית, המתחשבת בערכים ההיסטוריים הפרקטיקוליים של כל תקופה ותקופה לבין אמירות פוליטיות קונקרטיות.¹⁹ גישה זו מעמידה את חיבוריו תחת המתח בין מחויבות מקצועית וידע אובייקטיבי לבין אמירות פוליטיות מיידיות, דבר הבא לידי ביטוי גם בדיונו של אונקן באוטופיה לתומס מור. ראשית עיסקו של אונקן בחיבורו של מור היה בכתיבת ההקדמה לתרגומו משנת 1922 של ריטר, מי שהיה היסטוריון ואיש רוח מרכזי בגרמניה. גרסתו של ריטר נחשבה במידה רבה לתרגום השלם הראשון של אוטופיה לגרמנית, ונודע לא רק בשל כך, אלא גם בשל ההקדמה הארוכה שכתב לה אונקן.²⁰ אונקן, שהיה מורו של ריטר, פרסם באותה שנה טקסט מקיף על אוטופיה תחת הכותרת האוטופיה לתומס מורוס ובעיית הכוח בתורת המדינה.²¹ בשני טקסטים אלה, בהקדמה למהדורת ריטר ובחיבור העצמאי, מנתח אונקן את חיבורו של מור תוך היצמדות למתודה ההיסטוריוציסטית. אונקן מציב שאלה על משמעות הטקסט של מור וכיצד ניתן לאפיין אותו: האם כפילוסופיה "טהורה" או כטקסט פרקטי העוסק בתורת המדינה.²² אונקן נוטה לראות את אוטופיה כנע בין שתי הסוגות הללו. לדידו זהו "משחק פנטזיה הומניסטי" אשר אמור "להלקח ברצינות גמורה"; עם זאת, מדובר גם במשל אגדתי המשמש גם כ"טרקטט פרקטי-פוליטי".²³ את הסגנון הזה הוא מייחס לנטיה אנגלית טיפוסית הסולדת ממחשבה הנוטה לאוניברסליות ונושאת לרוב אופי פרקטי; כך הוא מעמיד את מור בקו אחד עם הוגה אחר של הרנסנס, ניקולו מקיאוולי (1469–1527), בשל ה"פרקטיות" של כוונותיהם.²⁴

אונקן מדגיש את החלקים בטקסט בהם קיים רושם "פרקטי" באופן בולט, כשאחד החשובים שבהם הוא הקטע בו מור דן בנושא מדיניות החוץ של האוטופיאנים, ובמיוחד הוא נדרש לעיסוקים כגון מלחמה והתפשטות קולוניאלית. לדידו, מור לא נרתע מאלימות כלל וכלל, אלא, "באופן אנגלי טיפוסי" הוא מעדיף להשתמש בעוצמה פיננסית במקום צבאית – למשל בקטע בו הוא מתאר את הדרך בה משמש הכסף להתנקשות במנהיגים זרים.²⁵ אונקן אף מדגיש, כי בדבריו של מור על מדיניות החוץ האוטופיאנית ביקש מור להניח את היסודות למדיניות הקולוניאלית האנגלית: מור, בתיאורו את כיבושיה של אוטופיה, רואה לנגד עיניו את ההתפשטות האנגלית, בפרט לכיוון אירלנד. אונקן אף מצביע על קווים מקבילים בין ההצעות לכיבוש אירלנד במועצה המלכותית בראשית המאה ה-16 לבין הצורה בה מציגים אנשי אוטופיה את כיבושיהם: מדובר במשימה אשר נועדה להנחיל את תרבות אנגליה בניכר, ללמד "קרוא וכתוב" ו"נימוסים אנגליים".²⁶ בכך נראית האוטופיה המוריאנית פחות כ"מדינה אידיאלית קומוניסטית ופרימיטיבית-אגררית" ויותר כ"מדינה הגמונית העוסקת במדיניות כוחנית ומציגה מאפיינים ראשוניים של אימפריאליזם הנדמה כקפיטליסטי".²⁷

בחיבורו השני משנה זו, האוטופיה לתומס מורוס ובעיית הכוח בתורת המדינה, ממשיך אונקן מגמה פרשנית זו. בחיבור זה הוא רואה את עבודתו של מור כעבודה העוסקת בראש ובראשונה בחינוך פוליטי.²⁸ ברמה הטקסטואלית המיידית, אונקן מזהה במור מבקר חסר עכבות של מדיניות החוץ האנגלית תחת המלך הנרי השמיני (1491–1547, שלט בשנים 1508–1547), במיוחד בהיבטים הנוגעים לתככים הדיפלומטיים בין הנסיכויות האירופאיות. מדיניות זו, על המזימות השושלתיות והאסטרטגיות המסובכות שלה, מזוהה על ידי אונקן כחלק מההתנהלות הפוליטית האירופאית של הרנסנס, תפיסת עולם שהוא מקשר עם "מדיניות [ה]כיבושים הקונטיננטליים",²⁹ המסרבת לאידיאלים גבוהים יותר בשם מדיניות הכוח, ה־Machtpolitik. עמדה זו נדחית כמובן באופן טוטאלי על ידי מור האידיאליסט, אשר תופס את המדיניות הזו לא רק כבלתי מוסרית, אלא גם כמקור לרעות חולות באדמיניסטרציה ובפוליטיקה המקומית (בכך עוסק החלק הראשון של אוטופיה).

את תורתו של מור רואה אונקן באופן ספציפי כביטוי לעמדה אנגלית, אשר שייכת לדידו לתקופת הרנסנס המאוחר ולמצבה ההיסטורי והגיאופוליטי הבלתי טיפוסי של אנגליה. באופן ספציפי, זהו ה"בידוד" (Isolierung) האנגלי האסטרטגי, הטמון במיקומה של אנגליה באי הבריטי, אשר מתיר לה את הריאליזם הברוטאלי של העמדה המקיאוווליסטית. הוא משווה את בידודו של האי אוטופיה עם זה של האי האנגלי; במקרה של אוטופיה, "הבידוד באופן כללי מוגבר ככל האפשר", דבר המתאים יותר ל"מחשבה הפוליטית של אנגליה האינסולרית (איית)".³⁰ העובדה כי אוטופיה ממוקמת ב"עולם החדש הקולוניאלי" מאפשרת לה להתעלם מן ה"הקשר ההיסטורי של חבר המדינות האירופאיים"; אין בה כל "טירות נרקבות ומבצרים עשויי בזלת", והיא "נטולת מסורת".³¹ מפאת בידודה הגיאוגרפי, האומה האינסולרית חופשית משיקולים אסטרטגיים מעיקים מהם סובלות המעצמות האירופאיות של זמנה, ויכולה לפתח ללא הפרעה את "מדינת הרווחה" (Wohlfartsstaat) שלה, אשר בהכרח הנה גם "מדינת שלום" (Friedensstaat).³²

הפרויקט האוטופיאני שהוביל מור, אם כן, מייצג אינטרסים פוליטיים הנובעים ממצבה הגיאופוליטי המיוחד של אנגליה. דבר זה מתבטא למשל בהגנתו של מור על הזכות הטבעית, כפי שזו מתבטאת בעיקר בנורמות האוטופיאניות הנוגעות לצדקת המלחמה והכיבוש. עניינם העיקרי של העם האוטופיאני הוא בשמירה על שיווי משקל כלכלי, בפרט בכל הנוגע לאוכלוסייתה. זהו הגידול המספרי של אוכלוסיית אוטופיה, אשר מובן כתופעה טבעית-אובייקטיבית, מחוייבת המציאות, אשר מובילה את האוטופיאנים למסעי הקולוניזציה שלהם בארצות רחוקות. מור לא רק מסביר נקודה זו אלא גם מצדיק אותה, ובשל כך מובן הדבר כעידוד לקולוניזציה של העולם החדש ואירלנד.³³ מור מקפיד לבקר גם גילויים אחרים של מוסר המלחמה האוטופיאני, בעיקר את הרטוריקה אודות שחרורם של עמים זרים מעול הרודנות ואודות ההגנה שהם מספקים לידידיהם. בראשונה הוא רואה הצדקה למדיניות של התערבות אימפריאליסטית, תיאוריה אשר בגילוייה המודרני עשויה להצדיק כל סוג של התערבות צבאית, בין אם זו "ריאקציונרית או מהפכנית".³⁴ בשנייה הוא רואה סוג של "מלחמה מסחרית" [Handelskrieg] ומפרש אותה כהגנה על האינטרסים של "ידידי [אוטופיה], במקרה בו זכויותיהם של סוחריהם יפגעו בארץ רחוקה כלשהי".³⁵

בצידוק מוסרי-מסחרי זה לעשיית מלחמה מזהה אונקן את ביטוייה של התפשטות אימפריאליסטית תחת מסווה של אידיאולוגיה הומניטרית, מדיניות שהיא "אנגלית באופן ספציפי" [spezifisch English].³⁶ רק מדינאים אנגלים נוטים לעשות שימוש בסוג כזה של טיעונים על מנת להצדיק את מלחמות הכיבוש שלהם. אונקן מביא כדוגמא את מלחמות האופיום בין שושלת צ'ינג הסינית לבין מעצמות המערב, ובראשן בריטניה (1839–1842, 1856–1860). מלחמות כיבוש אכזריות שעליהן גמרו תומס קרלייל (Carlyle) ודומיו את ההלל, בעת שתיארו אותן כמובילות לרווחה הדדית באמצעות פתיחתם של שווקים חדשים ונתיבי מסחר.³⁷ אונקן אף הרחיק לכת וייחס גישה זו להתנהלותה של בריטניה בזמן מלחמת העולם הראשונה, כאשר זו האשימה את הצד הגרמני בכרזות נטולות עכבות.³⁸

הרמן אונקן נטה לראות בחיבוריו הפוליטיים וההיסטוריים דיכוטומיה בין הפוליטיקה הקונטיננטלית לזו של אנגליה: בעוד גרמניה, החל מסוף המאה ה-19, נטתה ל"ריאל-פוליטיק" (Realpolitik) ולתפיסה המעמידה במרכזה את מדינת הלאום, הרי שהאימפריה הבריטית נטתה לתפיסה על-לאומית ועל-מדינתית, תפיסה הנעה ונדה בין הלאומי לקוסמופוליטי. אונקן מבדיל היטב בין הערכים השונים המאפיינים תפיסות אלה: מושג הכוח של העמדה הריאליסטית מבטא "משמעות עמוקה ותוכן רוחני, בכך שהוא משיג את הכוח המניע העמוק ביותר שלו מתוך הערכים הבלתי רציונליים של החיים".³⁹ לעומת זאת, "המניע הבטחוני" שמאפיין את האימפריה הימית, כותב אונקן בספרו על המדיניות הבריטית ביחס להודו, יוצר את הדחף לכיבושים גלובליים וטראנס-יבשתיים.⁴⁰

פרשנותו של אונקן, אם כן, אינה כוללת ניתוח היסטורי צמוד של הטקסט, אלא גם אמירה ספקנית לגבי טיבם של אידיאלים מוסריים, בפרט כאלה שהנם מוחלטים או "אוטופיסטיים". במקרה של אונקן, רעיון זה מושפע עמוקות מחוויית מלחמת העולם הראשונה ומהסיטואציה הפוליטית המורכבת של הרפובליקה הגרמנית הצעירה. אונקן, שהיה רפובליקני משיקולים פרגמטיים גרידא, ואשר הגיע לתמיכה ברפובליקה מתוך תמיכה באחדות לאומית והתנגדות לאלמנטים רדיקלים כגון הליגה הפאן-גרמנית, זיהה את הרפובליקה כהמשכה הלגיטימי וכנושאת המורשת של הרייך הישן – זו של ביסמרק ושל ה"ריאל-פוליטיק" המזוהה עמו. הייתה זו במיוחד דמותו של ביסמרק הריאליסט ששיחקה אצלו תפקיד מרכזי במתן הלגיטימציה לחוקה הרפובליקנית, בייחוד בשנות הרפובליקה המאוחרות.⁴¹ שיוכו של מור למסורת הריאליסטית, אם כן, מאפשר לאונקן לתמרן בין תמיכה ברפובליקה מתוך ריאליזם וחיוב ההמשכיות הלאומית, ובד בבד לדחות את ההפרזות ה"אוטופיסטיות" הנעשות מתוך הנסיון להתנער מן המסורת הריאליסטית.

גרהרד ריטר: אוטופיה, אירוניה, והתנגדות

גרהרד ריטר (1888–1967, Ritter), תלמידו של הרמן אונקן, התמקד במחקרו בהיסטוריה הגרמנית של העת החדשה. ריטר החל בכך בעבודת הדוקטורט שלו, שפורסמה בשנת 1911 תחת הכותרת השמרנים הפרוסים והמדיניות הגרמנית של ביסמרק, 1858 עד 1876, בה תיאר את הקונפליקט הפוליטי בין ביסמרק לאצולה של דרום גרמניה. לעיסוק בתומס מור הגיע ריטר דרך מורו ומדריכו, שעודד אותו לתרגם את חיבורו של מור, תרגום שפורסם בסדרת *Klassiker der Politik* בעריכת אונקן ומיינקה.

בראשית דרכו עמדה גישתו ההיסטורית של ריטר בסימן של המשכיות ביחס למורו. אונקן, אשר השתייך למסורת אשר "חשה מחויבת להתבונן בעבר באופן ברור תחת נקודת המבט של ההווה הפוליטי",⁴² הוביל את ריטר לעיסוק בבעיות דומות; ב-1923 הכריז ריטר כי "אנו העמיתים הצעירים מתכוונים בכל מקרה לטפח ככל האפשר את מסורתו של אונקן, דהיינו, למקם במרכז הדרכתנו ההיסטורית את החינוך הפוליטי תחת תחושת אחריות פוליטית".⁴³ בדומה לאונקן, נטה גם ריטר לקבל את נקודת המבט הריאליסטית של מורו, קו שהוביל לימים את ריטר לעסוק בדמויות מההיסטוריה הגרמנית כגון מרטין לותר (1483–1546), ביסמרק והמדינאי הפרוסי קרל פום שטיין (1757–1831, Vom Stein). לפי ריטר, גרסתו של לותר לנצרות הטיפה לגאולה פרטית ופנימית ובכך לנסיגה של המוסר והדת מהספירה הציבורית, ובכך נעשה לותר, באופן דיאלקטי, לאחד ממבשרי ה-Machtstaat והריאליזם הפוליטי. באשר לפום שטיין, אשר את הסיבות לכשלון נסיונו לאיחוד גרמניה בראשית המאה ה-19 תולה ריטר באופיו האידיאליסטי והערכי, שהיה המנוגד לזה של ביסמרק הריאליסט, דבר שמסביר את הצלחתו של ביסמרק ואת כשלונו של שטיין.⁴⁴ עמדותיו הפוליטיות בשנים אלה מראות גם Vernunftrepublikanismus (כלומר, תמיכה ברפובליקה כברירת מחדל) טיפוסי, בצירוף מידה של רוח מיליטריסטית. כמו אונקן, הוא היה מרוחק מרעיונות פאן-גרמאניים, אך אימץ רבים מהמוטיבים המיליטריסטים והלאומנים של המשטר הגרמני הישן.⁴⁵

בשנת 1936, בחילופי המכתבים שלו עם מיינקה אודות ההיסטוריוציזם (בעקבות פרסום הספר מקורות ההיסטוריוציזם למיינקה באותה שנה), ביקר ריטר את מושג ההיסטוריוציזם של המחבר, שאותו ראה כנוטה ל"שלילת האמונה בנורמות מחשבה וחיים הנובעים מ'חוק טבע קשיח'", ולהסבר של העולם במושגים של "התפרצויות אינטואטיביות של הרמה התת-קרקעית הבלתי-רציונלית של החיים הנפשיים".⁴⁶ מבחינת ריטר, עבודתו כהיסטוריון מניחה את קיומה של "תקפות על-זמנית של נורמות מוסריות", ואת הערך ה"אינדיבידואלי" של כל תופעה נחקרת. העמדה ההיסטוריוציסטית, מדגיש ריטר, נובעת מחוסר יכולת או מחוסר רצון להעמיד שיפוט מוסרי תקף בפני תופעות היסטוריות, זאת בעוד שה"עימות עם התופעות ההיסטוריות [...] מחויב להכרעה בהירה, כמו האדם בכלל במאבק החיים היום-יומי שלו".⁴⁷ דיון זה נתן ביטוי לתהליך השינוי שחל בדעותיו, דבר המשפיע לאחר-מכן על חיבוריו, שהפכו לבעלי אופי מוסרי ואוניברסלי יותר, בד בבד עם דחייתו את הריאליזם הפוליטי.

לחיבורו העצמאי על תומס מור מגיע ריטר בסוף שנות ה-30, כחלק ממגמת התמודדותו עם הריאליזם הפוליטי ועם ההיסטוריוציזם של אונקן ושל מיינקה. במכתב משנת 1939 הוא מצביע על נטייתם של "היסטוריונים" לדבר על הרנסנס אך ורק במונחים של ראשית המדינה המודרנית. ריטר, לעומת זאת, רצה לשחרר את הרנסנס ממושג זה, ולראות בו כמייצג של מקיאווולי מחד גיסא, אך גם של "תומס מורוס, ארסמוס, והעולם הרחב של השכלת הרנסנס, שאינה רק אפוליטית אלא באותה מידה עוינת למדינה".⁴⁸ חיבורו של ריטר, שראה אור בשנת 1940 תחת הכותרת מדינת-כוח ואוטופיה: על הויכוח אודות הדמוניות של הכוח מאז מקיאווולי ומורוס,⁴⁹ מייצג את דיונו המקיף ביותר של ריטר עד אז בנושא הריאליזם הפוליטי, מקורותיו והשלכותיו.

חיבורו של ריטר, שכונה על ידו "ספר המלחמה שלי",⁵⁰ נפתח בהקדמה בה מציע המחבר מעין הצהרת כוונות בדבר השיטה דרכה הוא ניגש לטקסטים הנדונים. בהקדמה הקצרה מבקש המחבר להתנער מהגישה ההיסטוריוציסטית של קודמיו, בעודו מזהיר כי "מקיאוווליזם ומוסרניות עשויים להיחשב לטיפוסי-סוד נטולי זמן, שאינם קשורים לאף לאומיות, של גישות ביחס לבעיה המוסרית של הכוח".⁵¹ כדי להעצים את האמירה הזו מסתיימת ההקדמה בהצהרה כי "אין זה מקרה כי חיבור זה בא לעולם באמצע מלחמה ומאחורי חזית חומת המערב (Westwall)⁵² שלנו. דבר שלא הזיק [...] אלא אף הגביר את הרצינות האחראית ואת האובייקטיביות הקפדנית של המחקר".⁵³

ריטר מנגיד את מפעלו של מור לא רק למקיאווולי, לו מוקדש פרק בספר, אלא גם ל"רציונליזם החסוד" של ההומניזם הרנסנסי. זרם זה, שמאופיין בנטיות מוסרניות ופציפיסטיות חזקות, לא ניחן בתבונה פרקטית רבה ולכן לא הצליח להטביע חותם משמעותי כשל מקיאווולי.⁵⁴ ההומניסטים של אותה תקופה, כגון ארסמוס, התאפיינו, לדבריו של ריטר, ברדיקליזם צדקני, שהיה אמנם בעל אידיאולוגיה מוצקה אך היה חסר כוח להשפעה ממשית. כלומר, היה זה רדיקליזם שנבע מנטיה טהרנית ובלתי-פרקטית בעליל.⁵⁵ היה זה, אם כן, תפקידו של תומס מור להעביר את הדיון המוסרי ההומניסטי לפסים מעשיים, כלומר פוליטיים. כמו אונקן, מזהה ריטר באישיותו ובכיוגרפיה של מור את המפתח להבנת חיבורו, אך בניגוד לאונקן הוא לא ראה בו אך ורק אדם פוליטי: בשעה שהחל לחבר את אוטופיה, תומס מור טרם התמנה למועצה המלכותית, אלא עדיין שימש כשופט ונציג בפרלמנט, ובמהלך כתיבת החיבור התמנה לתפקיד חשוב במשלחת דיפלומטית לארצות השפלה, מה שזיכה אותו בפנסיה מטעם המלך. ככזה, מור לא סבל מצנזורה מיוחדת, אך למרות זאת היה בעל נטיות פוליטיות מודגשות, דבר שפסל אותו מלהיות "קוסמופוליטן נטול מולדת ואיש של חדר כתבי-היד" כדרכו של ארסמוס.⁵⁶ לעמדה זו מוסיף ריטר קושי העומד בפני פרשן הטקסט המוריאני, הוא נטייתו של המחבר להתבדח בטקסט, כך ש"לא ברור לעתים קרובות היכן השעשוע חדל והרצינות מתחילה".⁵⁷

ביקורתו של מור בחלק הראשון של החיבור, אליבא דריטר, אינה מופנית כלפי מעמד האצולה או כלפי הנסיכים האירופאים (בסגנון הארסמיאני), אלא כלפי החברה הפיאודלית כולה – באופן טוטאלי: "חטאיהם

של הנסיכים מופיעים אך ורק בתור התוצר הטבעי של היחסים החברתיים אשר בהם שוררים אנוכיות וחוסר צדק מן המסד ועד הטפחות".⁵⁸ מור של ריטר לא מציע פתרון אופטימי לבעיה זו; בפרשנות זו, מופיע מור כקתולי אדוק, או לחילופין כציניקן חסר תקנה, השולל את היתכנותו של צדק מושלם על פני האדמה הזו. הצעתו של מור היא איפוא אירונית: החברה המתוקנת אפשרית רק באי "שום מקום", "בקרב בני אדם שאינם הולכים ללא רסן בעקבות דחפיהם ותשוקותיהם החושניות, אלא בעקבות תבונתם הבריאה".⁵⁹

חלקו השני של הטקסט, אם כן, אמור להקרא, אליבא דריטר, לא כפרוגרמה פוליטית של ממש או כחזון אידיאלי, אלא כסאטירה עוקצנית – אך לא כזו שמכוונת למעמדות ולכוחות השליטים של ימיו כמו כלפי השאיפה "לבנות מדיניות חוץ שמסדרת ללא מושגי הכוח ומאבק הכוחות".⁶⁰ מור עצמו, שהיה שמרני למדי במדיניות אותה קידם בחייו (כולל המאבק בלותר ובלותרניזם, ה"ברבריות הפראית וחסרת המידה" שהובילו אלו), האמין שהנסיון לבסס חברה שוויונית בתקיימא לא תוביל לשיפור אלא "תמוטט את העולם לכדי כאוס מבלי לשפר דבר".⁶¹ עצם הבחירה בסביבה גיאוגרפית של אי משמשת כאן לא רק כדי לציין את ההקשר האנגלי, אלא גם על מנת לבטא את חוסר ההיתכנות של חברה אידיאלית על אדמה אירופית.

ריטר חוזר על חלקים ניכרים מפרשנותו של אונקן לאוטופיה: המלחמה האוטופית היא בראש ובראשונה פרויקט מרקנטילי-אימפריאליסטי, הנעשה בשם האינטרסים של האומה הבורגנית המודרנית.⁶² גם נטייתם של אנשי אוטופיה להפיץ את רעיונותיהם ולקנות בכך בעלי ברית נהפכת אצל ריטר ל"הפצה מיסיונרית של רעיונות אינסולרים" אותה הוא משווה ל"אימפריאליזם של המעצמות המודרניות" המתורגמת לספירה הפוליטית המעשית.⁶³ את אופיה ה"צדקני" של המלחמה האוטופית מייחס כאן ריטר לרטרופיקה העוקצנית אותה מאמץ מור: "חוק הטבע", שבשמו יוצאים למלחמה ומעניק להן לגיטימציה המוסרית, הוא למעשה חוק אותו ממציא מור על מנת "לקשט עצמו כמוסרי".⁶⁴ הסאטירה המורית, לפי ריטר, מייצגת נסיון כן ומתוחכם להגביל את המלחמה על בסיס האמצעים של זמנו, כגון תעמולה, תכסיסים דיפלומטיים ושימוש בשכירי חרב, ובראש ובראשונה על מנת למנוע ממנה להיפך למרחץ דמים רבתי.⁶⁵

ריטר טוען כי בו בזמן מדגיש מור את ה"הירות" בה האוטופיאנים מתייחסים לעמים השכנים, אותם הם כובשים או משעבדים, אותה יש לקרוא כביקורת על אנגליה של זמנו.⁶⁶ למרות זאת, ריטר מזהיר מפני נטיה פרשנית "מודרניסטית" קיצונית אשר הופכת את אוטופיה מטקסט סאטירי לפרוגרמה פוליטית מסודרת, המתעלמת מההיבטים האירוניים של חיבורו; פרשנות כזו הופכת את דרך המלחמה של אנשי אוטופיה ממלחמה בין עמים מפותחים או "משכילים" לבין עמים בלתי-מפותחים, למסע השמדה של גזעים נחותים, ואת מור עצמו למבשר של תעמולה המצדיקה כל עוולה "דמונית-מקיאוווליסטית" בתנאי שזו תיעשה על ידי "האומה המאוחדת בחופשיות".⁶⁷ פרשנות ריאליסטית מדי למור, אם כן, עלולה להביא בדיוק לתוצאה הפוכה מכוונותיה: לא לטיהור הפוליטיקה מהאידיאולוגיה אלא לטריוויאליזציה של האידיאולוגיה והמוסר והפיכתם לכלי שרת פוליטי.

כיצד, אם כן, ניתן להבין את פרשנותו של ריטר? האם אפשר לראות בו "סירוב מוסווה-היסטורית למדיניות האלימות הבלתי-רציונלית של היטלר" כפי שעשו זאת אחדים,⁶⁸ או שמא דווקא הצדקה עקיפה למדיניות אימפריאליסטית של העמים האירופאים?⁶⁹ לפני הפנייה לפרשנות אקטואלית של הטקסט, על האפשרויות הרבות הגלומות בזו, יש להבין את יעדו העיקרי של ריטר, שנעוץ, כך נדמה, בוויכוחו התיאורטי עם המסורת הריאליסטית המיוצגת על ידי מוריו – אונקן ומיינקה. פרשנותו למור עומדת בניגוד לזו של אונקן, בכך שהוא מבין את מור לא כמשרת של הכוח הפוליטי אלא כמבקר רפורמיסט של השיטה הפוליטית והחברתית, תוך הקפדה על התנאים ההכרחיים לפעולה פוליטית והכרה במגבלות ובאילוצים הנובעים ממנה. ריטר מבקש בזאת להציג תמונה אלטרנטיבית לכוחניות ולברוטליות הערומה של מקיאווולי. הוא מממש זאת לא באמצעות פניה לאידיאליזם, אלא באמצעות אימוץ של האידיאליזם במסגרת פוליטית "פרקטית" ואזהרה מפני פרשנות שגויה שלו, כ"ריאליסט" ותו לא.

ניתן לחוש בפרשנותו של ריטר לאוטופיה כטקסט אקטואלי דרך ההנגדה אותה מציע ריטר בחיבור בין מקיאווולי למור. מחשבתו של מקיאווולי מתאפיינת בהדגשת האלמנטים ה"הבלתי-רציונליים",⁷⁰ בהאדרת ה"חיים בסכנה",⁷¹ ועל-ידי הבלטת הצורך ב"מאבק הקיום הפוליטי [בו] לכל אחד צורך מתמיד להיות אויב או ידיד", כלומר לקחת צד במאבק לחיים ולמוות.⁷² סוג א-מוסרי זה של פוליטיקה אינו מוביל לביסוס של מבנה פוליטי מתון ויציב, אלא לצורך הולך וגובר בשלטון ברוטלי, מאחר והמדינות האיטלקיות "חוששות, שונאת ומתעבות את הרודנות", וכי הנסיך המקיאוווליסטי יודע כי "בְּחִירוֹת, לאחר שזו אבדה, קשה לזכות מחדש, מאחר ומדינה הנהפכת לחופשית משיגה לה אויבים מבית, אך לא ידידים".⁷³ מקיאווולי, מבחינתו של ריטר, אינו מייצג את ה"ריאל-פוליטיק" של המדינה המודרנית העולה, אלא דווקא את כשלון היומרה של הריאליזם להתהדר ביסודות מוסריים או אידיאליסטים. כשלונם של מקיאווולי מייצג מבחינת ריטר את כשלון הריאליזם הפוליטי והאינטלקטואלים הגרמנים שהובילו אותו (דבריו על יחסי הידיד-אויב בפוליטיקה הם אלוזיה ברורה לקרל שמיט ולמושג הפוליטי).⁷⁴ תומס מור, לעומת זאת, מאופיין על ידי ריטר כאבטיפוס של אינטלקטואל ליברל, אשר הכיר במגבלות ואילוץ הכוח הפוליטי אך לא ויתר על עקרונותיו המוסריים הבסיסיים.

מור של ריטר, בסופו של דבר, אינו אוטופיסט או אידיאליסט אך גם אינו ריאליסט ערמומי; למעשה מדובר בהוגה אשר ניסה לאכוף מבנה מוסרי לכיד על העולם הפוליטי והרעיוני של זמנו, ומימש את רעיונותיו באמצעות ביקורת שיטתית ומעמיקה על החברה בת-זמנו. עצם הכוח המוסרי בתורתו של מור מצוי לא באידיאליזם שלו, אלא דווקא בהבנתו את הדינמיקה הגלויה והנסתרת של הכוח הפוליטי וביכולתו להתאים את האידיאליזם הנשגבים לצרכי הפוליטיקה הארצית. ניסיון זה לשלב בין האידיאליזם המוסריים לבין האופי המעשי, המסוכן ונטול הרחמים של הפוליטיקה לא היה זר לריטר עצמו; הניגוד בין "הכורח המדינתי" ל"כלל האתי" הטריד את ריטר גם בתקופת פעילותו המוקדמת,⁷⁵ אך בא לביטוי ביתר שאת תחת הרייך השלישי.⁷⁶ ההיסטוריון – אשר בצעירותו דגל במדיניות כוח ריאליסטית ורציונלית – החל לאמץ עמדה ביקורתית יותר ביחס לריאליזם הפוליטי. הניסיון לפשר בין שני מרכיבים אלו מאפיין את מפעלו הפוליטי והאינטלקטואלי של ריטר החל בשנות ה-30, במיוחד במהלך שנות המלחמה, כאשר השתייך למעגל פרייבורג (Freiburger Kreis), ארגון ההתנגדות שפתח את פרסומו מינואר 1943 במילים "הפוליטיקה נהפכה ככל מובן ליעודנו".⁷⁷ מור, לדידו, לא היה חולם אידיאליסט או יועץ ערמומי למלך, אלא מחבר בעל תודעה פוליטית מפותחת אשר ביטא את רעיונות כביקורת על הריאליזם, ובד בבד ידע להסתיר את כוונותיו באופן אסטרטגי מפני בעלי הכוח.

קרל שמיט: אוטופיה והשמדה

אם ריטר מגלה אי-נוחות מובהקת מהרעיון הריאליסטי ומתוצאותיו, ואף רותם את אוטופיה לטובתו של איזון בין האידיאל המוסרי והכורח הפוליטי, הרי שקרל שמיט (Schmitt, 1888–1985) רותם את הטקסט המורי לטובת "ריאל-פוליטיק" פרוץ וחסר עכבות. שמיט מגיע אל חיבורו של מור בדרך שונה מאוד מהמחברים הקודמים. שמיט, משפטן במקצועו, זכה למעמדו בעיקר בשל חיבוריו מהתקופה של רפובליקת ויימאר, תיאולוגיה פוליטית (1922) ומושג הפוליטי (1932),⁷⁸ בהם ניסח גרסה קיצונית של תורת הריאליזם הפוליטי, באופן המפריד בחדות את התחום הפוליטי מערכים ומנורמות מוסריות. שמיט, אשר מקומו בקאנון של המחשבה הפוליטית הנו דו-ערכי עד ימינו, נחשב להוגה אשר הגן על תפיסה דומיננטית ופעילה מאוד של כוח פוליטי, המושפעת מהזרמים האינטלקטואליים של המחשבה הפוליטית הסמכותנית של ראשית המאה ה-20, כמו גם מרעיונות קתוליים מסוימים.⁷⁹ במאי 1933 הצטרף שמיט למפלגה הנאציונל-סוציאליסטית ומילא תפקיד דומיננטי בגיבוש הקאנון החוקי של הרייך השלישי עד שנת 1936 לפחות.

בתקופת מלחמת העולם השנייה העדיף שמיט להגביל את עיסוקו בשאלות פוליטיות ומשפטיות נקודתיות,

ופנה לעסוק בשורשים ההיסטוריים של המערכת הבינלאומית ושל משפט האומות. בתקופה זו עסק שמיט בצורה נרחבת בעת החדשה המוקדמת בכלל ובמאה ה-16 בפרט, תקופה שבה גובש הקוד המשפטי אשר גיבה את העליונות האירופאית על פני הגלובוס כולו. בחיבורו הנמוס של האדמה (אשר פורסם לאחר המלחמה, ב-1950) הציג שמיט את ההבחנה בין עמים "יבשתיים" ל"ימיים". בעוד הראשונים מאופיינים בגישה מעשית ו"לוקאלית" לחוק, האחרונים נוטים לגישה אוניברסלית ו"נטולת שורשים". את שורשי המשבר הבינלאומי של המאה ה-20 מוצא שמיט בקונפליקט בין שתי קטגוריות אלו, ובעיקר באופן בו האומות יורדות-הים (המזוהות אצלו בעיקר עם הארצות האנגלו-סקסיות) חותרות תחת הסדר המשפטי הקיים באמתלה של דאגה לזכויות אדם ושיטור גלובלי.⁸⁰

ב-1947 עמד שמיט לדין, במסגרת "משפטי נירנברג", בשל התפקיד שמילא במערכת המשפטית של הרייך השלישי. בשנים אלו היה שמיט עסוק בשיקום מעמדו הציבורי והאקדמי. כתביו האישיים מתקופה זו (המרוכזים בגלוסאריים שיצא לאור בשנת 1991) מאופיינים בסגנון כתיבה סתום ואף חידתי, ובטון אפולוגטי שקשה לטעות בו.⁸¹ שמיט עושה זאת תוך שימוש נרחב בהפניות להיסטוריה האינטלקטואלית של אירופה בכלל ולתומס מור בפרט: בדומה לאונקן, שמיט רואה באוטופיה חיבור אסטרטגי, אשר קשור בעבותות במדיניות האנגלית, ובפרט התקופתית. הוא כותב כי "האי (אצל מור) הוא האין-מקום (Atopos) הדיאלקטי בין הלוקאליזציה העקבית להיעדר המיקום האוטופיאני".⁸²

עם זאת, מור של שמיט איננו "ריאליסט" במובן הפשוט; הוא מזהה את מור כמייסד זרם ספרותי והגותי אשר מעלה על נס את היעדר המקום.⁸³ אוטופיה הוא אחד החיבורים המכוננים של הפוליטיקה המודרנית, ובפרט של הפוליטיקה האוניברסלית ונטולת השורשים: בעוד משפטנים בני המאה ה-16 כגון פרנסיסקו דה ויטוריה (Francisco de Vitoria, 1546–1453) ניסו למקם את אירופה במרכז העולם העולמי, מור ניסה לעקור אותה ואת תמונת העולם הגיאוגרפית שהוצגה על ידי המשפטנים הקאנוניים. שמיט אינו מייחס למור עליצות ביקורתית אלא דווקא אפרוריות בירוקרטית: מור לא היה כומר (Klerik), אלא פקיד או אינטלקטואל (Clerc);⁸⁴ לא איש-דת אלא כותב.⁸⁵ מאחר שהפרויקט שלו נטול קדושה וחסד, הוא פתח את הדרך לנסיגות היישום שלו, ובמיוחד התיר את מימושו באמצעים טכנולוגיים; מור עמד, לדידו של שמיט, בשורה אחת עם יוצרים כגון תומס הובס, ג'ונתן סוויפט ואלדוס האקסלי – מחברים אנגלו-סקסים שניסו לממש את האוטופיה במציאות באמצעות הטכנולוגיה: "מהותה של האוטופיה היא תכנון חסר הומור".⁸⁶

ההיסטוריוזציה של שמיט בולטת יותר במקומות אחדים. הוא מצביע למשל על המקרה של הפצצת האי הגרמני הלגולנד (Helgoland) בשנת 1947 על ידי הצי הבריטי כדי להראות כיצד מקום נהפך באמצעים טכנולוגיים לאין-מקום "אוטופי": "פיסת אדמה מפולסת ומוטבעת בים; האוכלוסיה מפונה משם בתור פליטים. לראשונה בהיסטוריה: אוטופיה; הפיכה של מקום עוצמתי ביותר ללא-כלום. השמדה".⁸⁷ במכתב לידיד צרפתי הוא מגדיר את רעיון האוטופיה כ"חוליה החסרה" ("le missing link") ב"שרשרת הלוגית המערכתית" שמחברת את רעיון ה"מדינה האידיאלית" להופעה ההיסטורית הממשית שלה. שמיט מדבר על המדינה השסועה בין "התנועות מהמזרח ומהמערב" ההופכת ל"ארץ של אף-אדם" (Niemansland) או ל"ארץ של כל-אדם" (Jedermannsland); הוא מסיים זאת בהצהרה: "טוב, אם כך, עולם חדש אמין!"⁸⁸ האוטופיה הופכת לתהליך תעשייתי, נטול זהות ולכן נטול אחריות.

שיאה של האוטופיה לדידו של שמיט מצויה, אם כן, בשאיפה המודרנית לתכנון ולהסדרה של החברה – בפרט של החברה הגלובלית. מאחר שמור אינו סאטיריקן, הזרם האוטופי שכונן לא מסוגל להכיר במתח האירוני בין העולם הזה לעולם הבא, בין עיר האדם לעיר האלוהים; האוטופיה הביורוקרטית המודרנית לא מכירה יותר במושגים של אחריות אישית ואשמה, ולכן מניחה אפריורית אשמה קולקטיבית של מיני "חרקים" או "מזיקים", כגון "הקפיטליסטים, היהודים, הישועים, או היטלר".⁸⁹ האלימות האוטופיסטית, בשיאה, אינה מוחקת רק את בני האדם אלא גם את מעשי העוול ואת זכרם: "יש לבחון את כל האוטופיות

בהתאם לאופן בו הן מתייחסות לקברים ולבתי קברות. רובן לא מדברות על כך כלל. באוטופיה אמיתית מותרות רק משרפות. האוטופיה מרוקנת את השמיים".⁹⁰ הרטוריקה המתריסה של שמיט בפסקאות אלו אינה פרובוקציה סרת טעם, אלא מהווה גם נסיון להטמיע את מעשי המשטר שאותו שירת בלוגיקה רחבה יותר, אוניברסלית, בלתי-פרסונלית ולכן בלתי-אשמה.

כמובן, יהיה קל לקרוא את המכתמים האלה של שמיט כנסיון מוקדם וגס לרביזיוניזם היסטורי ולרלטיביזציה של מדיניות הרייך השלישי בכלל ושל תפקידו במסגרתו בפרט. אם החטא הקדמון של המחשבה האירופאית – האוניברסליזם נטול הגבולות שלה – טמון לדידו של שמיט במהלך של התנתקות מהאדמה לטובת הים, שמו של תומס מור מתפקד כמעין "מסמן על" שמזכיר את האינטרסנטיות ואת האגואיזם הפוליטי שטמונים בלב המגמה הזו. יחד עם זאת, למרות האופי האסטרטגי והרטורי של הטקסט השמיטיאני, יהיה זאת טעות לפטור אותו כאפולוגטיקה ותו לא. הפרשנות של שמיט למור, למרות האופי האפולוגטי החרף שלה, מתמקדת באופי ה"קונקרטי" של הטקסט באופן המתיישב עם שיטת הקריאה שהתפתחה בתקופת ויימאר ומאוחר יותר. הציניות השמיטיאנית הטיפוסית ושלילתו של שמיט את האידיאלים האוניברסליים מייצגים גרסה מוגזמת – אך עקבית – של הריאליזם הפוליטי מהזן שהתפתח החל מסוף המאה ה-19. מבחינה זו לפחות, המחשבה השמיטיאנית לא מהווה שבר אלא ממשיכה את המסורת האינטלקטואלית של גרמניה המודרנית, ואת הנטיה העגמומית או ה"רצינית" של מה שליאו שטראוס כינה "הניהיליזם הגרמני", או הנטיה שפשטה בקרב אינטלקטואלים בראשית המאה ה-20 לתעב את "אפשרות כינונו של עולם בו כולם יהיו מאושרים ומרוצים, אשר בו כולם יהנו מתענוגות קטנים מדי יום ומדי לילה, עולם אשר בו לא יפעם אף לב נעלה ואף נפש נעלית לא תוכל לחיות, עולם נטול הקרבה אמיתית, בלתי-מטאפורית, הווה אומר: עולם נטול דם, יזע ודמעות".⁹¹

תהליך ההתקבלות של אוטופיה בגרמניה מלמד, בין השאר, על המאמץ האינטלקטואלי הכביר שהושקע בפרשנות של טקסטים קלאסיים ועל הצורה המיידית של הטיפול בטקסטים אלה. בניגוד לתרבות האקדמית של המאה ה-19, שהייתה ידועה באוטונומיה היחודית שלה, העולם האינטלקטואלי דובר הגרמנית של ראשית המאה ה-20 מצא עצמו במשבר פוליטי ומתודולוגי. ניתן לראות את הסירוב של נטיה פרשנית זו להתנתק מהקשרים היסטוריים-פוליטיים (ואף אישיים) כחלק מהנסיון של אקדמאים מאותה התקופה לאחות את הקרע שנפער בין עולם הידע לבין ערכים חברתיים ופוליטיים; דוקטרינת ה"היסטוריציזם" הידועה של המחקר הגרמני, אשר נועדה להמנע מאנכרוניזם בשם מקצועיות נטולת פניות, מובילה בגרסאותיה הקיצוניות דווקא לטשטוש גובר בין מדע לפוליטיקה.

הדיון שהוצג לעיל נסוב סביב שתי דרכים להתמודד באופן אקטיבי עם בעיה זו. בעוד גרהרד ריטר נטה למתן ולרסן את הריאליזם החרף של מור מברלין, תוך מחויבות אמיצה ומורכבת לחופש ולמוסר, נטה שמיט להתייחס בבוז ואף לתקוף את אותה מחויבות, בשם גרסה מוגזמת (ומעוותת למדי) של אותו ריאליזם. אין זה מן המקרה כי בעוד ריטר מבטא את נקודה זו מתוך עבודתו כהיסטוריון, בסגנון כתיבה "אלכסוני" אך בהחלט חד וברור, שמיט כותב את דבריו בחשיכה, בצורה אזוטריית ובלתי מומינה; הריאליזם הברוטלי ונטול העכבות מהסוג ששמיט מייצג לא מוביל רק להיעדר אחריות מוסרית, אלא גם לחורבן של האידיאלים המדעיים. הציר האוטופיאני מתגלה אפוא לא רק כאפיוודה מעניינת אלא גם כנקודה חשובה למדי בהיסטוריה האינטלקטואלית הגרמנית.

הערות

1. מאמר זה מוקדש לד"ר בעז נוימן שהלך לעולמו בשנת 2015 בדמי ימיו. ד"ר נוימן במחקריו ובאישיותו היה לי להשראה בעיסוקי בהיסטוריה אינטלקטואלית, והמאמר נכתב תוך שיחות והתייעצות ועמו.
2. תומס מור, *אוטופיה*, תרגום: אילת אבן-עזרא (תל אביב: רסלינג, 2008), 63.
3. שם, 68.
4. שם, 96.
5. שם, 140.
6. שם, 141.
7. שם, 144.
8. שם, 144-145.
9. שם, 145.
10. שם, 108.
11. Shlomo Avineri, "War and Slavery in More's Utopia," *International Review of Social History* 7, no. 2 (1962): 60-290; Wolfgang Rudat, "Thomas More and Hythloday: Some Speculations on Utopia," *Bibliothèque d'Humanisme Et Renaissance* 43 (1981): 123-127.
12. Robert Shephard, "Utopia, Utopia's Neighbors, Utopia, and Europe," *The Sixteenth Century Journal* 26, no. 4 (1995): 843-856. על האילוץ המוסרי במלחמה, ובתוכו דוקטרינת "המלחמה הצודקת" לדורותיה, ראו: יהושפט הרכבי, *מלחמה ואסטרטגיה* (תל-אביב: משרד הבטחון, 1990), 67-100.
13. Martin Raitiere, "More's Utopia and The City of God," *Studies in the Renaissance* 20 (1973): 144-168.
14. Helmuth Kiessel, «Bei Hof, bei Höll»: *Untersuchungen zur literarischen Hofkritik von Sebastian Brant bis Friedrich Schiller* (Tübingen: Niemeyer, 1979), 62.
15. שם, 61-64.
16. Karl Kautsky, *Thomas More und seine Utopie* (Stuttgart : J.H.W. Dietz, 1888).
17. היה זה על רקע המשיכה הכללית של רפובליקת ויימאר המוקדמת לספרות ותרבות אנגלית בכלל (בין השאר על מנת להחליף את התרבות הצרפתית, שקרנה ירד בחינוך העממי הגרמני לאחר המלחמה), ראו: Gerwin Strobel, *The Germanic Isle: Nazi Perception of Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 19-22.

- Christoph Weisz, *Geschichtsauffassung und politisches Denken Münchener Historiker* .18
 את עיקרי הריאליזם הפוליטי *der Weimarer Zeit* (Berlin: Duncker & Humblot, 1970), 108–112
 ניתן להבין היטב דרך ניסוחו של מיינקה בספרו הקלאסי מאותה תקופה: "ה־Raison d'Etat הוא
 העקרון היסודי של התנהלות לאומית, חוק התנועה הראשון של המדינה. הוא אומר למדינאי את אשר עליו
 לעשות כדי לשמר את בריאותה וכוחה של המדינה". ראו: Friedrich Meinecke, *Machiavellism: the Doctrine of Raison d'Etat and its Place in Modern History*, trans. Douglas Scott
 .(London: Routledge, 1962), 1
- .19 דבר המשתקף לדוגמא בחיבורו אודות מדיניות הריין של נפוליאון השלישי, אשר התפרסם ב־1926, שנת
 חתימתו של הסכם לוקרנו, ומדגיש באופן מופגן את ההמשכיות במדיניותה האגרסיבית של צרפת כלפי חבל
 הארץ ושכנתה ממזרח מאז ימי המלוכה הבורבונית. ראו: Weisz, *Geschichtsauffassung*, 245–246.
- .20 Hermann Oncken, "Einleitung," in Thomas Morus, *Utopia*, trans. Gerhard Ritter (Berlin: Verlag von Reimar Hobbing, 1922).
- .21 Hermann Oncken, *Die Utopia des Thomas Morus und das Machtproblem in der Staatslehre* .(Heidelberg: Winter, 1922)
- .22 Oncken, "Einleitung," 20–24
- .23 שם, 24.
- .24 שם, 38–39.
- .25 שם, 35.
- .26 שם, 34.
- .27 שם, 37.
- .28 שם.
- .29 שם, 11.
- .30 שם, 12.
- .31 שם.
- .32 שם, 13.
- .33 שם, 14.
- .34 שם, 15.
- .35 שם.
- .36 שם, 18.
- .37 שם.
- .38 שם, 20.

- Hermann Oncken, *Die Sicherheit Indiens: ein Jahrhundert englischer Weltpolitik* .39
 .(Berlin: Grote'sche Verlagsbuchhandlung, 1937), 3
 .שם, 6. .40
- .Weisz, *Geschichtsauffassung*, 127 .41
 .שם, 271. .42
- Gerhard Ritter, *Ein politischer Historiker in seinen Briefen*, hrsg. בחור: .43
 .von Klaus Schwabe und Rolf Reichardt (Boppard am Rhein: Boldt, 1984), 224
- Thomas Brady, "Comment on Schwabe," in Lehman, Hartmut, Van Horn Milton, James .44
 (eds.), *Paths of Continuity: Central European Historiography from the 1930's to
 the 1950's* (Cambridge: Cambridge University Press), 112; Norman Levine, "Gerhard
 .Ritter's Weltanschauung," in *The Review of Politics* 30, No. 2 (1968): 218
- Andreas Dorpalen, "Historiography as History: The Work of Gerhard Ritter," in *The* .45
Journal of Modern History 34, No. 1 (1962): 1-3
- .Ritter, *Ein politischer Historiker*, 309 בחור: 7.10.1936, מיינקה, .46
 .שם, 310. .47
- .Ritter, *Ein politischer Historiker*, 340 בחור: 23.2.1939, .48
 .שם, 310. .47
- Gerhard Ritter, *Machstaat und Utopie: vom Streit um die Dämonie der Macht seit* .49
Machiavelli und Morus (München: Oldenbourg, 1940)
- .Ritter, *Ein politischer Historiker*, 350 בחור: 15.5.1940, .50
 .שם, 310. .47
- .Ritter, *Machstaat und Utopie*, 3 .51
- מדובר בשמה הגרמני של סדרת הביצורים שהקימה גרמניה על הגבול הצרפתי, ידועה גם כ"קו זיגפריד". .52
 .Ritter, *Machstaat und Utopie*, 4 .53
- .שם, 55-53. .54
- .שם, 52. .55
- .שם, 55-54. .56
- .שם, 57. במכתב מאוחר יותר למיינקה הוא כותב כי "אני מאמין כי התיאור של מור ה"עולץ" בסופו .57
 של בר איננה מספיקה, וכי מאחורי הבדיחה האנגלית (Englichen Joke) מסתתרת רצינות קודרת,
 כמעט פנאטיות של האידאה". ראו: Ritter, *Ein politischer Historiker*, 355
- .Ritter, *Machstaat und Utopie*, 58 .58
- .שם, 65. .59
- .שם, 76. .60

- .61 שם, 68.
- .62 שם, 83.
- .63 שם, 80.
- .64 שם, 79.
- .65 שם, 84.
- .66 שם, 86.
- .67 שם, 86-87.
- Christoph Cornelissen, *Gerhard Ritter: Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert* (Düsseldorf: Droste Verlag, 2001), 316-317 .68
- Werner Berthold, "*Grosshungern und gehorchen*": zur Entstehung und politischen Funktion der Geschichtsideologie des westdeutschen Imperialismus untersucht am Beispiel (Berlin: Rütten und Loening, 1960), 94 .69
- .Ritter, *Machstaat und Utopie*, 27 .70
- .71 שם, 45.
- .72 שם, 28.
- .73 שם, 45-46.
- Carl Schmitt, *The Concept of the Political*, trans. J. Harvey Lomax (Chicago: University of Chicago Press, 2007). לחרגום עברי חלקי, ראו: קרל שמיט, "מלחמה כגילוי של יחסי עוינות פוליטיים," **מטעם** 26, חרגום: דניאל רוזנברג (2011): 136-142. .74
- .75 מכתב ליווליוס אבינגהאוס מ-1926, בתוך: Ritter, *Ein politischer Historiker*, 227-228.
- .76 באירוניה מעניינת, היה זה נידויו של הרמן אונקן, שהיה עצמו ריאליסט מתון, על ידי ההיסטוריוגרפיה הנאציונל-סוציאליסטית הרשמית אשר הביא את ריטר לידי עמדה ביקורתית יותר כלפי הזרם הריאליסטי עצמו. ראו: Klaus Schwabe, "Change and Continuity in German Historiography from 1933 into the Early 1950's: Gerhard Ritter (1888-1967)," in Lehmann, Hartmut, Van Horn Melton, James (eds.), *Paths of Continuity: Central European Historiography from the 1930's to the 1950's* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 83-108.
- .77 Ritter, *Ein politischer Historiker*, 659.
- Carl Schmitt, *Politische Theologie: Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität* (Berlin: Duncker & Humblot, 1922); Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen: Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien* (Berlin: Duncker & Humblot, 1932) .78
- .79 עבודה זו אינה המקום להציג בפירוט את תורתו של שמיט; יותר רק לציין כי בניגוד לאינטלקטואלים קתולים כגון גרהרד ריטר, שמיט דגל בגישה היפר-ריאליסטית ואפילו אנטי-נורמטיבית של המסורת הנוצרית, וצייר במקומות שונים את הכנסיה כגוף סמכותני ומאחד.

- Carl Schmitt, *The Nomos of the Earth in the International Law of the Jus Publicum* .80
 .Europaeum, trans. G. L. Ulmen (New York: Telos Press, 2006)
- Raphael Gross, *Carl Schmitt and the Jews: The "Jewish Question," the Holocaust and German Legal Theory*, trans. Joel Golb (Madison: University of Wisconsin Press, 2007), 214-219 .81
- Carl Schmitt, *Glossarium: Aufzeichnungen der Jahre 1947-1951* (Berlin: Duncker & Humblot, 1991), 96 .82
- .83 שם, 46-47.
- .84 המונח "clerc" הוא ספציפי למסורת הצרפתית. שמיט מכוון כאן במובהק לחיבורו של ז'וליאן בנדה (Benda) בגידת האינטלקטואלים (La Trahison de clercs) מ-1927 בו מאשים בנדה את האינטלקטואלים של זמנו בכך שויתרו על אידיאלים מוסריים נעלים לטובת שיקולים פוליטיים צרים (מגמה שהוא מייחס בין השאר להשפעת הפילוסופיה הגרמנית).
- .85 Carl Schmitt, *Glossarium*, 97.
- .86 שם, 113. ביומניו עוקץ שמיט את יוהנס פופיץ (Popitz), פוליטיקאי גרמני ומחנך משטר ברייך השלישי, ומייחס ל"פקיד הפרוסי" את היפעה המוסרנית של תומס מור, ומוסיף "הטיפוסים בסגנון תומס מור לא כותבים היום יותר אוטופיות" (שם, 55-56). פופיץ מתואר במקומות אחדים על ידי שמיט כמעין פילוסוף סנטימנטלי הקשור לרעיונות אוניברסלים ובלתי "קונקרטיים" אודות הפוליטיקה. הוא אף מקונן על ידידו, שהוצא להורג בפברואר 1945, ש"היה עליו למות יחד עם המדינה" (שם, 51).
- .87 שם, 84.
- .88 שם, 79.
- .89 שם, 94.
- .90 שם, 113.
- .91 Leo Strauss, "German Nihilism," *Interpretation* 29, No. 3 (Spring 1999): 353-378.

Thomas More in Berlin:
The Reception of *Utopia* in
Modern Germany

Daniel Rosenberg

The Hebrew University
of Jerusalem

This article addresses the reception of Thomas More's 16th century work *Utopia* in Germany, from the beginning of the Weimar Republic to the aftermath of the Second World War. More's famous *opus* depicts an ideal society, free of violence, oppression and poverty. Its respective German reception, though, exhibits suspicious tendencies: instead of a pacifist and idealist reverie, it was perceived as a practical, and even "Machiavellian" strategy. To those German modern minds, More's *Utopia* was not a mere fantasy but rather a concrete political program.

This type of interpretation, which generally represents the historicist tendency in modern German scholarship, has gone through several transformations during that period. The discussion in the article revolves around three prominent authors who engaged with More's work – each in his own way: the historian Herman Oncken, who prompted the modern interest in *Utopia* and worked on a translation of the text throughout the 1920's; his student Gerhard Ritter, who published an exegetic treatise devoted to the work in 1940; and the political thinker and jurist Carl Schmitt, who dealt with *Utopia* in his diaries while in custody under Allied Occupation.

This interpretative tendency did not pertain exclusively to academic concerns, but also to the broader historical context: while Oncken reads *Utopia* as an expression of the typical English political and strategic doctrine, which is related to the insular nature of England as opposed to continental Europe, Ritter – who has been associated with the resistance movement – regards More as an opposition figure whose criticism was wrapped with a careful ironic literary style. In contrast, Schmitt returns to *Utopia* in order to vindicate his compliance with the Third Reich; he does so by presenting More as the representative of modern technological totalitarian tendency, shared by Germany and the Anglo-Saxon west alike. This development, then, represents not only a curious intellectual episode, but also exhibits the deep currents of the crisis of "realist" political philosophy.

מזלזל

כתב עת לתלמידי מחקר
במדעי הרוח

עורכים:
אדם יודפת, שחר ליבנה, תמיר קרקסון

האוניברסיטה העברית בירושלים
THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

בית-ספר ניק, ניזוף ומורטון מנדל
ללימודים מתקדמים במדעי הרוח

מועצת המערכת:

פרופ' ישראל יובל – יו"ר, פרופ' זאב הרוי,
פרופ' אדוין סרוסי, פרופ' אילנה פרדס,
פרופ' מנואלה קונסוני

מזכיר המערכת: אביהר ורמן
עיצוב גרפי: רותם כהן-סואיה
עריכה לשונית: הדר פרי
בשער: קוסטא דחיותא 2,
נעמה סניטקוף-לוטן

<http://mandelschool.huji.ac.il/מוזה>
muza.journal@gmail.com

© 2017 כל הזכויות שמורות למערכת מוזה,
בית ספר מנדל ללימודים מתקדמים במדעי הרוח, האוניברסיטה
העברית בירושלים, ירושלים 91905

תוכן העניינים

5	פתח דבר	אדם יודפת שחר ליבנה תמיר קרקסון
7	על העיוורון: ספר איוב כמודל להארה רוחנית בסונטה התשע-עשרה של מילטון	מירי אבישר
23	מבוסס על סיפור אמיתי: היסטוריה ובדיה ביומן שנת המגפה של דניאל דפו	רודי קיסלר
40	תומס מור בברלין: התקבלותה של אוטופיה בגרמניה המודרנית	דניאל רוזנברג
56	עדכון חילוני-ציוני לצאינה וראינה: עיון בדרשותיו של דוד כהן	נטע שרם
73	סטודיו משלך: גוף ומיניות ביצירתן של אמניות אורתודוקסיות-מודרניות בישראל	דוד שפרבר
88	מעבר לבזות: הנידה באמנות העכשווית, דיון מגדרי-הלכתי	רוני צורף
104	תקצירים באנגלית	
109	שער באנגלית	